

Η ΛΑΜΨΙΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ

Μεγαλειότατε,

Κρήτη, άνοιξις τοῦ 1866. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά εἶναι ὁ Νικόλαος Σακόπουλος ποὺ δίδει στὸν Ὑπουργὸν τοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Σπυρίδωνα Βαλαωρίτην τὸ πρῶτο μῆνυμα γιὰ τὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση ποὺ εἰτοιμάζεται. 9 Ἀπριλίου τοῦ 1866. Ἀποσπῶ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν Προξενικῶν ὑπαλλήλων μας στὴν Κρήτη, τὴν ἀποκειμένη στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Τὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ τὴν ἐκδίδει σὲ λίγους μῆνες τὸ Κέντρον Ἐρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡς συμμετοχὴν τοῦ πρώτου πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας στὸν ἑορτασμὸ τῆς ἑκατονταετίας τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1866-69.

Γράφει ὁ Ἑλληὴν Πρόξενος στὸν Σπυρίδωνα Βαλαωρίτην τὴν ἀποκαλυπτικὴ εἶδηση :

« . . . Πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν ἔλθὼν ἐν καιρῷ νυκτός, καὶ κρύφα, εἰς τὴν οἰκίαν μου ἠγούμενός τις τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, Μισαὴλ λεγόμενος, ἄνθρωπος ἀπλοῦς πλὴν εἰλικρινῆς, ἐμπιστευτικῶς μοι εἶπεν ὅτι ὀργανίζεται κάτι ἐκ μέρους τῶν Κρητῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς τύχης των. Ὅτι συνεννοήθησαν ἤδη τινὲς ἐκ πολλῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἀντήλλαξαν τὰς ἰδέας των, καὶ ὅτι ἐμελλον τὴν προσεχῆ Κυριακὴν νὰ συνέλθωσιν αὐτοί, καθὼς καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ἵνα συσκεφθῶσι καὶ ἀποφασίσωσι περὶ τοῦ τί πρακτέον. Ὅτι τόπον πρὸς τοῦτο ἐξέλεξαν τὸ ἐπὶ τῶν δυτικῶν ὄρέων τῆς δυτικῆς Κρήτης ὄροπέδιον Ὀμαλὸν καλούμενον, μέρος ὅπερ, κατὰ τὴν παρούσαν ὥραν τοῦ χρόνου, ἔνεκα τῶν χιόνων δὲν συχνάζεται ὑπὸ ἀνθρώπων, καὶ ὅπου διὰ τοῦτο δύνανται κρυφίως νὰ ἐργασθῶσιν. Ἰδίως δὲ μοῦ προσέθηκεν ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ τίς ἢ γνώμη μου ».

Συνεχίζει ὁ Πρόξενός μας, ἀναφέρων ἀπὸ τὰ Χανιά στὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος :

« . . . Τῷ εἶπον ὅτι κατ' ἐμὲ ἢ νῦν πολιτικὴ κατάστασις τῆς Εὐρώπης δὲν μοι φαίνεται πρόσφορος πρὸς ἐπιχειρήσιν τοιαύτης σοβαρᾶς πράξεως, ὅτι δὲν πιθανολογεῖται πόλεμος μεταξὺ Ἀυστρίας καὶ Πρωσσίας ἢ, ἂν ἐκραγῆ τοιοῦτος, οὐδὲν διδόμενον ἔχομεν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ Τουρκία θέλει ἐμπλακῆ εἰς αὐτόν, ὅτι τὸ δακικὸν ζήτημα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θέλει λυθῆ συμφώνως μὲ τὰς ὑπαρχούσας συνθήκας, καὶ λίαν ἀπίθανον τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα νὰ ἀνακύβῃ εἰς τὸ μέσον. Τῷ παρέστησα πόσον ἀσύμφορος καὶ ἀλυσιτελής εἰς τὰ γενικὰ ἔθνη συμφέροντα εἶναι

ἢ περὶ ἡγεμονίας τῆς Κρήτης ἰδέα. Ἀπέκρουσα τὰ περὶ προστασίας ὡς ὀλέθρια. Ἐνὶ λόγῳ τὸν ἀπέτρεφα τοιούτων πράξεων . . . ».

Ἡ ἐξέγερση τῆς Κρήτης γίνεται — καθὼς βλέπετε — στὸ ἦθος τοῦ 21: ἡ ὀρθοδοξία, ταπεινοὶ καλόγεροι καὶ ἡγούμενοι ἀνάβουν τὴν λαμπάδα. Ὁ λαός, τὸ ἀπλοϊκὸ τοὺς ποιμνιο, εἶναι μαζί τους. Παραινέσεις φρονήσεως θὰ ἀκουσθοῦν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς. Θὰ κατισχύσῃ — ὅπως ἔγινε καὶ στὸ 1821 — τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας, ἡ λεβεντιά καὶ ἡ ἀπόγνωση.

Στὰς 14 Μαΐου τοῦ 1866 πληρεξούσιοι ἀπ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς νήσου συγκεντρώνονται στὸν ναῖσκον τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, πού εἶναι μετόχι τῆς μονῆς Χρυσοπηγῆς. Αὐτὸς ὁ ναῖσκος θὰ γίνῃ ἡ Ἁγία Λαύρα τῆς Κρήτης. Οἱ Κρητικοὶ ὑπογράφουν ἐκεῖ μιὰν ἀναφορὰ στὸν Σουλτάνο Ἀβδουλ Ἀζίζ Χάν, πού θὰ γίνῃ ἡ θρυαλλὶς τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ κείμενο θὰ ξεκινήσῃ ἡ ἐξέγερση. Διεμαρτύροντο ὅτι κατεπατοῦντο ἀπὸ τὶς τοπικὰς Ἀρχὰς ὅλα τὰ προνόμια — φορολογικὰ, θρησκευτικὰ, δικαστικὰ — πού τοὺς εἶχε δώσει ὁ Σουλτάνος μὲ τὸ περίφημο Χάτι - Χουμαγιούν, τὸ φερμάνι τοῦ 1856, μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο.

Ἐγραφαν οἱ Κρηῖτες στὴν ἀναφορὰ τους, ἀπὸ τὴν Ἁγία Κυριακή, στὸν « Τρισεύαστον Αὐτῶν βασιλέα Σουλτάν Ἀβδουλ Ἀζίζ Χάν »:

Α) Ἐξαιτούμεθα τὴν ἀνακούφισιν ἡμῶν ἀπὸ τῶν ὑπερόγκων καὶ δυσαναλόγων πρὸς τοὺς πόρους ἡμῶν δασμῶν καὶ φόρων.

Β) τὸ ὁποῖον τολμῶμεν νὰ καθυποβάλωμεν ταπεινῶς ὑπὸ τὴν ἐμβριθεὶ σκέψιν καὶ φιλόλαον διάθεσιν τῆς Ὑμετέρας Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος, εἶναι ἡ παντελής μέσων ἔλλειψις πρὸς συγκοινωνίαν καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον, ἐξ ἧς, οὐ μόνον πολλοὶ ἄνθρωποι πνίγονται κατ' ἔτος ἐν τοῖς ποταμοῖς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον πάντι ἀναστέλλεται διὰ τὴν ἔλλειψιν γεφυρῶν πρὸς μεταφορὰν τῶν προϊόντων ».

Ζητοῦσαν, ἐν συνεχείᾳ, τὴν ἴδρυσιν δανειστικῆς Τραπεζῆς, τὴν καλὴ λειτουργία καὶ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, σεβασμὸν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας των διότι « ἀπλή ἀφορμή, ἢ καὶ ἄνευ ταύτης, ἀρκεῖ νὰ ρίψῃ εἰς τὰς φυλακὰς τὸν πλέον εὐπόληπτον ἄνθρωπον ». Ζητοῦσαν τὴν πρόνοια τῆς Αὐτοκρατορικῆς του Μεγαλειότητος εἰς τὴν ἔλλειψιν σχολείων ἔξω τῶν τριῶν πόλεων τοῦ νησιοῦ. Ζητοῦσαν ἀνεξίθρησκέα « διότι ἢ διὰ τοῦ ὑψηλοῦ Χάτι - Χουμαγιούν κερηρυγμένη ἀνεξίθρησκέα μόνον ὄνοματι ὑπάρχει εἰς Κρήτην. Καθότι — ὅπως ἔγραφαν — ὁ μὲν Χριστιανός, γενόμενος Ὀθωμανός, ἐπιτρέπεται νὰ διαμῆνῃ ἐνταῦθα καὶ νὰ κληρονομή τὸς συγγενεῖς του, ὁ δὲ Ὀθωμανός γενόμενος Χριστιανός ἀποπέμπεται ἐκ τῆς νήσου καὶ ἀποκλείεται παντὸς κληρονομικοῦ δικαιώματος ».

Τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ οἱ Κρηῖτες τὴν ἐπέδωσαν στὸν Γενικὸ Διοικητὴ Ἰσμαῆλ

Πασᾶ. Ἐπιπέδων ἐπέδιδαν στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν τριῶν Προστατίδων Δυνάμεων, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας, μυστικὸν ὑπόμνημα — τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης εἶναι ὡς σήμερα ἀκόμη ἄγνωστος — μετὰ τὸ ὁποῖον ζητοῦσαν τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Ἑλλάδα. «Ὅπως σήμερον ἡ νῆσος κυβερνᾶται, — ἔγραψαν σ' αὐτὸ τὸ περιφρημὸν ὑπόμνημα — μακρὰ πείρα ἀπέδειξε ὅτι πᾶσα βελτίωσις καὶ πᾶσα πρόοδος τοῦ ἀτυχοῦς τούτου λαοῦ εἶναι ἀδύνατος. Ἰκετεύομεν, λοιπόν, θερμῶς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα, καὶ τοὺς Μεγαλειοτάτους Μονάρχας τῶν δύο ἐτέρων μεγάλων καὶ προστατίδων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Δυνάμεων νὰ πραγματοποιήσωσιν τὴν μόνην ἡμῶν ἔφεσιν, τὴν ἔνωσην μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν Ἑλλήνων».

Ἡ ἀπάντησις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἔφθασε ἀμείλικτη, ἄγγελμα τῶν δεινῶν ποῦ θὰ ἀκολουθοῦσαν. Ὁ Μέγας Βεζύρης Μωχαμὲτ Ρουσῆ διέταξε τὸν Ἰσμαὴλ Πασᾶ, Γενικὸν Διοικητὴν τῆς Κρήτης, τὴν 15ην Ἰουλίου 1866 :

«Θὰ ἀποστείλετε στρατεύματα ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἀνάγκη, καὶ θὰ προκηρύξετε τὰς κατωτέρω ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ληφθείσας ἀποφάσεις : Ἐὰν τὰ συγκεντρωθέντα ἤδη ἄτομα ὑποταχθῶν, δώσωσιν ἐγγυήσεις ἐγγράφους τῆς ὑποταγῆς των εἰς τὸ μέλλον, καὶ ἐὰν ἕκαστος ἐπανέλθῃ εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ ἐπαναλάβῃ τὰς ἐργασίας του, τότε ὅλα θὰ λησμονηθῶν. . . Ἐάν, παρ' ὅλα αὐτά, ἐπιμένουν εἰς τὴν ἀνυπακοήν των, ὁ στρατὸς θὰ βαδίσῃ ἐναντίον των, θὰ συλλάβῃ τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ θὰ τοὺς στείλῃ ἐπὶ αὐστηρὰν φυλακὴν εἰς τὰ φρούρια, διασκορπίζοντες τοὺς ἄλλους διὰ τῆς βίας».

Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ἀρνήθηκε νὰ ὑποταχθῇ. Στὰς 20 Ἰουλίου τοῦ 1866 ἀνεκοίνωσε τὴν ἀπόφασίν της στοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων :

«Οἱ εὐσεβᾶτως ὑπογεγραμμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης θεωροῦμεν ἀναπόδραστον ἡμῶν καθῆκον νὰ ἐπικαλεσθῶμεν ὑμᾶς μάρτυρας τῆς βίας τῆς καταναγκαζούσης ἡμᾶς ἄκοντας νὰ ἄρωμεν τὰ ὅπλα δικαιοῦσιν ἀμύνης».

Ἡ ἀέρας πολέμου ἄρχισε νὰ πνέῃ τότε ἀπὸ τὴν μὴν ἄκρην τῶν βουνῶν καὶ τῶν ἀκρογιαλιῶν τῆς Κρήτης ὡς τὴν ἄλλην. Σιὰριζαν σημαῖες μετὰ τὰ γράμματα :

«Ἀνάστα Ἔθνος ! Ἐλευθερία !» Στὰς 14 Ἰουλίου τοῦ 1866 ἀναφέρει ἐμπιστευτικῶς ὁ Ἑλληὴν εἰς τὰ Χανιά Πρόξενος πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Ἐπαμεινώνδαν Δεληγιώργην :

«. . . Ὑψωσαν λοιπόν, ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑψίστου, τὴν ἱερὰν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ σημαία των αὕτη συνίσταται ἐκ τεσσάρων σημαιῶν εἰς τὸ αὐτό, ἧτοι τῆς ἑλληνικῆς, τῆς ρωσικῆς, τῆς γαλλικῆς, τῆς ἀγγλικῆς, καὶ ἐκ τῆς εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος ἐν τῷ μέσῳ. Διὰ τῶν συμβόλων τούτων θέλουν βεβαίως νὰ δείξω-

σιν ότι εκτός τῆς Θείας ἀντιλήψεως ἐπικαλοῦνται τὴν προστασίαν τῶν τριῶν μεγάλων καὶ προστατῶν Δυνάμεων, καὶ τὴν ἀρωγὴν τῆς μητρὸς αὐτῶν Ἑλλάδος, εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὁποίας θέλουν νὰ εἰσέλθωσιν».

Οἱ γέροντες πὺ συνεβούλευαν σύνεση δὲν εἰσακούονταν πιά. Οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νὰ κλείνονται μέσα στὰ κάστρα, οἱ χριστιανοί, τὰ γυναικόπαιδα, νὰ παίρνουν τὰ βουνὰ γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν σφαγή.

Στὰς 21 Αὐγούστου τοῦ 1866 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν κηρύσσει ἐπισήμως τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὴν Ἑνωσιν τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα στ' Ἀσκόφου τῶν Σφακιῶν.

Ἴδου τὸ θαναμαστὸ κείμενο, πὺ παραπέμπει πάλι στὸ ἦθος τοῦ 21 :

Ψ ἦ φ ι σ μ α

«

Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ὄρκον τοῦ 1821 καὶ πρὸς τὸν γενικὸν πόθον ὄλον τοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς Ἑνότητος καὶ Ἀνεξαρτησίας ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἐγκρίνει καὶ ψηφίζει :

α) Καταργεῖ διὰ παντὸς ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης καὶ πάντων τῶν προσαρτημάτων αὐτῆς τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν.

β) Κηρύττει τὴν ἀδιάσπαστον καὶ παντοτεινὴν Ἑνωσιν τῆς Κρήτης καὶ πάντων τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α'.

γ) Τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφίσματος τούτου ἀνατίθησιν εἰς τὴν ἀνδρείαν τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμογενῶν, καὶ πάντων τῶν φιλελλήνων, εἰς τὴν κραταιὰν μεσολάβησιν τῶν προστατῶν ἐγγνητριῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ εἰς τὴν Παντοδυναμίαν τοῦ Ἑπίστου».

* * *

Τὸ μήνυμα τῆς ἐξερέσεως τῆς Κρήτης ἔφθανε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὡς ἓνα σάλλισμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας τοῦ Γένους, τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀλυτρώτων. Ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς ἄλλοι ἦταν μὲ τὸ φιλοπόλεμον ρεῦμα, ἄλλοι ἐναντίον. Ἡ Κυβέρνησις Ρούφου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν Σπυρ. Βαλαωρίτην, ἐν ὄψει τῆς δυσμενοῦς διαθέσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ἤθελε νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Κρητὰς. Ἡ Κυβέρνησις Βούλγαρη, πὺ διεδέχθη τὴν Κυβέρνησιν Ρούφου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν Ἐπαμ. Δεληγιώργην, ἀπεφάσισε νὰ τηρήσῃ τυπικῶς οὐδετερότητα ἀλλὰ νὰ ἐνισχύσῃ κρυφὰ τὴν ἐπανάστασιν. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ὑπουργὸς τῆς Κυβερνήσεως Κουμουνοδούρου, ἦταν ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἄλλὰ ἄς δοῦμε ποιὰ ἦταν ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1866 καὶ μὲ ποιὰ μέσα ἤμπο-
ροῦσε νὰ βοηθήσῃ τὴν Κρήτη.

Ἔλεγε ὁ Πρωθυπουργὸς Κουμουνδοῦρος στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων : «... Ὅτε ἀνήλθομεν, κύριοι, ἡμεῖς εἰς τὴν ἐξουσίαν (18 Δεκεμβρίου τοῦ 1866) εὔρομεν τὴν Ἑλλάδα ἐν πλήρει ἀναρχίᾳ, ἐν πλήρει ἐλλείψει ἀσφαλείας. Παντοῦ ἐδέσποζον οἱ λησταὶ καὶ κακοῦργοι. Ἐγώ, εἰς τὴν ἐπαρχίαν μου μεταβάς, μετὰ λύπης εὐρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην, διὰ νὰ μεταβῶ εἰς τὰ κτήματά μου, νὰ ζητήσω τὴν συνοδείαν σαράντα ὄπλοφόρων. Οἱ φηγόμενοι ἐδέσποζον τὴν κοινωνίαν ἀπὸ περάτων ἕως περάτων, καὶ πολλάκις τὴν ἐκακοποιοῦσαν. Ἐδῶ, κύριοι, εἰς τὰς Ἀθήνας, τίς ἐτόλμα νὰ ἐξέλθῃ ἵνα ἀναπνεύσῃ καθαρὸν ἀέρα ;»

Καὶ ὁ Πρωθυπουργὸς τοῦ 1866 συνέχισε :

«... Ὅταν ἤλθομεν ἡμεῖς εἰς τὰ πράγματα εὔρομεν πλήρη ἐρημίαν. 500 μό-
νον ὄπλα ὑπῆρχον εἰς τὰς ἀποθήκας. Μέχρις ἑπτὰ μόνον χιλιάδων ὀκιάδων πυρῆτις,
ὁ δὲ στρατὸς μόλις ἕως ἑξ ἢ ἑπτὰ χιλιάδας ἀνέβαινε τότε. Ἦτο ἔρημος ἡ Ἑλλάς.
Δὲν εἶχε ποσῶς προμηθείας. Εἶχεν ἐν πλοῖον, καὶ αὐτὸ ἡμιάχρηστον. Λεπτὸν ἐξ
ἄλλου δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ταμεῖον. Ἐν τούτοις ὑπῆρχον χρεὴ ἀπαιτητὰ ἀπὸ
μισθοῦς, ἐνοίκια κλπ. μέχρι τεσσάρων ἑκατομμυρίων».

Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ κατισχύσῃ καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Κρήτη τὸ πνεῦμα
ποῦ ἐπεκράτησε πάντα ἐδῶ, σ' ὅλες τὶς μεγάλες ὥρες αὐτῆς τῆς χώρας : Ἕνα
πνεῦμα ποῦ ἀντιτάσσεται, χωρὶς τρόμο, μὲ ἠρεμία, στὸ μέγεθος, στὸν ὄγκο, στὸ
κολοσσιαῖο. Ἡ περιρρέουσα φύσις ἐβοήθησε ἐδῶ τὸν ἄνθρωπο νὰ διαμορφώσῃ ἕνα
χαρακτῆρα καὶ ἕνα ἦθος, ἐκεῖνο τὸ μέτρον ποῦ τὸν κάνει νὰ θεωρῇ τὰ ἐγκόσμια
στὶς ὀρθὰς ἀναλογίαις, ποτὲ νὰ μὴν ὑπερβάλλῃ, ποτὲ νὰ μὴ συνθλίβεται ὡς συνεί-
δησις καὶ ὡς προσωπικότης. Ἐσωτερικὲς δυνάμεις ἀντιπαρτίθενται στὴ λογικὴ
τῶν ἀριθμῶν : ἡ πίστις στὸ δίκαιο, στὸν Θεό, στὴν κληρονομημένη παράδοση,
στὴν ἔλευθερίαν.

Ἡ ἐποχὴ τῶν πατέρων μας εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τῶν ὀνείρων
τους : νὰ ξαναζήσουμε τὸ παλαιῖκό μας κλέος, νὰ ἐπιστρέψουμε πάλι στὶς πανάρ-
χαιες ἐστίαις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐκεῖ ποῦ ἀκοίμητες δυνάμεις τοῦ Γένους περίμεναν
λέγοντας τραγοῦδια γιὰ κυρὰ - Δέσποινας, βλέποντας ὀράματα μὲ μαρμαρωμένους
βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, μὲ ἀρχαγγέλους καὶ μὲ ρομφαῖες.

Ἐπιτροπεῖα πολιτῶν ἄρχισαν νὰ σχηματίζονται στὴν Ἑλλάδα, μόλις ἔφθα-
σαν τὰ μηνύματα ἀπ' τὴν Κρήτη, νὰ μαζεῦουν χρήματα, νὰ ἀγοράζον πολεμο-
φόδια καὶ τροφίμα, νὰ ἐξοπλίζον ἐθελοντὰς, νὰ ναυλώνον καΐκια καὶ ἀτμοδρό-
μωνα, τὸ « Πανελλήνιον » καὶ τὸ « Ἀρκάδιον », ποῦ διασποῦσαν τὸν ἀπο-
κλεισμό τῶν κρητικῶν παραλίων ἀπ' τὸν ὀθωμανικὸ στόλο καί, μὲ κατορθώματα

έκπληκτικά, έφεραν τή βοήθεια τής Έλλάδος στήν επαναστατημένη Κρήτη. 'Ο πολός Gobineau, ό Γάλλος πρέσβος στάς 'Αθήνας, έγγραφε τότε στόν 'Υπουργόν τών 'Εξωτερικών τής Γαλλίας: « . . . 'Η Έλλάς δέν ζή τήν στιγμήν αὐτήν δι' εαυτήν. Οί κάτοικοι τών 'Αθηνών δέν σκέπτονται παρά πώς νά υποθάλφουν τήν επανάστασιν ἐν Κρήτη, καί διὰ τών Προξένων καί τών Προξενικῶν πρακτόρων νά προκαλέσουν ἀνάλογον κρίσιν εἰς τὰς ἄλλας ἐπαρχίας τής Τουρκίας ».

Χαρακτηριστικώτερος ό πρέσβος τής Αὐστρίας στάς 'Αθήνας περιγράφει σέ μιὰ έκθεση πρὸς τήν Κυβέρνησή του τήν ἀτμόσφαιρα τών 'Αθηνῶν ἐκείνων τών ἡμερῶν.

Ἔγραφε :

« . . . Τήν ἡμέραν ἐβλεπέ τις ἄνδρας σοβαρούς, μέ μυστηριῶδες καί πολυάσχολον ὄφος, ταχέως διασχίζοντας τὰς ὁδοὺς μέ ὄπλον ἀνὰ χεῖρας καί κάπαν ἐπ' ὤμου. Ἄλλοι ἐνεφανίζοντο καί ἐξηφανίζοντο αἰφνιδίως, ἀφοῦ ἔκαμναν παράξενά τινα σημεῖα εἰς τὰς διασταυρώσεις τῶν ὁδῶν καί τὰς δημοσίας πλατείας. Ἄλλοι συνωθοῦντο, συνωμίλουν σιγαλῇ τῇ φωνῇ στιγμάς τινας, καί ἀκολούθως ἀπεχωρίζοντο μέ τὰς κραυγὰς « Ζήτω ἡ Κρήτη ! ». Τήν δὲ ἐσπέραν μικραὶ φάλαγγες ἐξ ἑκατόν, ἐκ διακοσίων ἀνδρῶν, φερόντων βαρείας κάπας, ὄπλισμένων δι' ὄπλον πάντων τῶν διαμετρημάτων καί πάσης διαστάσεως, μέ μαχαίρας μικρὰς καί πιστόλια ἐπὶ τῆς ζώνης, κατήρχοντο τὰς ὁδοὺς ἐν ἐπισήμῳ, φρικαλέῳ σιγῇ. Συνοδευόμενοι ἐπὶ τινα χρόνον ὑπὸ τῶν συγγενῶν των, τῶν φίλων των, οἱ ἄνδρες οὗτοι ἀνεχώρουν διὰ τὴν Κρήτην . . . ».

Καί σημειώνει ό χρονικογράφος :

« . . . Ὡς καί αὐτοὶ οἱ λησταὶ ἔδιδον τὸ ἥμισυ τῶν εἰσπραττομένων λύτρων διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως ».

* * *

'Η ἐξέγερση στήν Κρήτη ἄρχιζε μ' ἓναν ἀέρα λεβεντιᾶς, ἀλλὰ ἀνοργάνωτη. Ἐλειψε πρῶτα - πρῶτα ό ἓνας, ό Γενικός Ἀρχηγός. Σκέφθηκαν γι' αὐτήν τὴ θέση τὸν Δημήτριον Καλλέργην. Ἀλλὰ ό Καλλέργης δέν δέχθηκε, γιὰ νά μὴν ἐκθέσῃ τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων, τοῦ ὁποίου ἦταν τότε Μέγας Σταυλάρχης. Ἀνώτατη επαναστατικὴ ἐξουσία ἦταν ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν καί, ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1867, ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις, ὡς σῶμα ἐκτελεστικόν. Ὁ συνταγματάρχης Πάνος Κορωναιός, ό ταγματάρχης Ἰωάννης Ζυμβρακάκης καί ό ὄπλαρχηγός Μιχαὴλ Κόρακας, μέ τὸν τίτλο ό καθένas τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ, διῆθυναν τὸν ἀγῶνα στὰ τρία μεγάλα τμήματα τῆς Κρήτης. Ἐπιμελητεία δέν ὑπῆρχε. Οἱ επαναστάται ἔπρεπε νά φροντίζουν μόνοι τους τὴν τροφή τους, νά

φροντίζουν και τις οικογένειές τους, πού είχαν καταφύγει στα σπήλαια τῶν βουνῶν και τις ἔδερεν ἢ πείνα και τὸ κρύο.

Στὰς 30 Αὐγούστου τοῦ 1866 ἔφθασε στὴν Κρήτη ὁ Μουσταφᾶ Ναϊλῆ πασᾶς, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς Πύλης, γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἦταν ἓνας ἐπιβλητικὸς γέροντας, Ἀλβανὸς χιλίαρχος στὸ 1821, πονηρός, ριψοκίνδυνος, πού ἐπὶ τριάντα πέντε χρόνια εἶχε διατελέσει Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης, ἔχοντας τοὺς τρεῖς γιούς του γιὰ βοηθούς του. Σ' αὐτὰ τὰ 35 χρόνια ἐδυνάστευσε κυριολεκτικὰ τὴν Κρήτη, ἀπέκτησε τεράστια κτηματικὴ περιουσία, και ἄρπαξε κι' ἔκαμε πρώτη γυναίκα στὸ χαρέμι του, Μουσταφᾶ πασάδαινα, τὴν «περιάκουστον ἐπὶ κάλλει» Ἑλένην Βολανοπούλα, πού ἔμεινε χριστιανὴ ὡς τὸ τέλος, και πού γιὰ χάρι τῆς ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς «ἴδρυσεν ἐν τῷ ἀπεράντῳ κήπῳ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάρου του ναῖσκου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐτέλει τὴν θεῖαν λειτουργίαν ἱερεὺς μισθοδοτούμενος ὑπ' αὐτοῦ».

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς ἔφθασε στὴν Κρήτη περιτριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς γιούς του και μὲ πολυάριθμο στρατό.

«Βεζύρη περιουστάτε τοῦ ὑψηλοῦ μου Κράτους — ἔγραφε τὸ αὐτοκρατορικὸ φερμάνι τοῦ διορισμοῦ του — μέλος τοῦ Ἀνωτάτου αὐτοκρατορικοῦ μου Συμβουλίου, τετιμημένε διὰ τοῦ ἀδαμαντοκολλήτου Ὁσμανιῆ και τῶν παρασήμων πρώτης τάξεως Μετζηδιῆ και Ἰμπιγιάζ, και ἐπὶ ὀξυδερκείᾳ διακρινόμενε, ἀρχινοῦστάτε βεζύρη μου Μουσταφᾶ Ναϊλῆ πασᾶ, ἄπειρον εἶη τὸ κλέος και ἡ δόξα σου. Γενέσθω σοι γνωστὸν διὰ τοῦ παρόντος ὑψηλοῦ μου αὐτοκρατορικοῦ φερμανίου ὅτι, ἐπειδὴ αἱ ἀπὸ τινος καιροῦ ἀναφνεῖσαι ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ διαταραχαὶ διεσάλευσαν τὴν τάξιν . . . νὰ ἐπιληφθῆς ἀμέσως τῆς σοβαρᾶς ταύτης ὑποθέσεως και νὰ καταβάλλῃς πᾶσαν προσπάθειαν και φροντίδα πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπαιτουμένης εἰρηνεύσεως και ἐμπεδώσεως τῆς δημοσίας ἀσφαλείας . . . ».

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς φθάνοντας στὴν Κρήτη ἀπήθυνε προκήρυξη στοὺς ἐπαναστάτας, στὰς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ 1866. Τοὺς ἔδιδε διορία πέντε ἡμερῶν νὰ συνθηκολογήσουν. Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ἀπήντησε στὰς 7 Σεπτεμβρίου μὲ προκήρυξη πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν:

«Γενναῖοι πατριῶται,

Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπὶ τριάκοντα ἔτη ἐτυράννησε τὴν πατρίδα μας και ἐκρέμασεν εἰς τὰ δένδρα τοὺς μάρτυρας τῆς ἐλευθερίας τῆς, ὁ τύραννος ἐκεῖνος, Μουσταφᾶ πασᾶς λεγόμενος, ἤλθε και πάλιν εἰς τὴν Κρήτην, ἀπεσταλμένος, λέγει, τοῦ Σουλτάνου, διὰ νὰ μᾶς ὑποτάξῃ αἰθῆς ὑπὸ τὸν ζυγόν. Γνωρίζοντες ἀκριβῶς τὸ κοινὸν φρόνημα τοῦ τόπου κρίνομεν ὅλως περιττὴν πᾶσαν συμβουλήν, ἀποτεινόμενοι εἰς τὸν πατριωτικὸν χαρακτῆρα σας. Τὸ σύνθημα «Ἐνωσις ἢ θάνα-

τος», τὸ ὁποῖον ἅπασα ἡ Κρήτη ἀνεκήρυξε, δίδει τὴν πρέπουσαν ἀπάντησιν εἰς τὰ χάλτια, διὰ τῶν ὁποίων ζητεῖ πάλιν ὁ τύραννος νὰ μᾶς γελάσῃ. . . Ὁ δίκαιος Θεὸς θὰ ἐδλογήσῃ τὸν ἀγῶνα μας. . .».

Ἄρχισε ἡ μεγάλη ἔξαρσις καὶ ἡ μεγάλη ὀδύνη τῆς Κρήτης ποὺ θὰ βαστάξῃ τρία χρόνια, ὡς τὸ 1869, γεμίζοντας τὸ νησί ἀπὸ δόξα, ἀπὸ ἐρείπια καὶ ἀπὸ αἷμα.

42-45.000 ἦταν ἡ δύναμις τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στρατοῦ μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς ἄρχισε νὰ χτυπᾷ τὴν Κρήτη. Αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ δίδει ὁ Πρόξενός μας Σακκόπουλος. Κοντὰ σ' αὐτοὺς ἦταν οἱ ἄτακτοι τουρκοκρητικοί, καὶ —φοβερότεροι— οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Ἄλλὰχ ἐπὶ τῆς γῆς. Γράφει γι' αὐτοὺς πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Ἐπαμειώνδαν Δεληγιώργη ὁ Πρόξενός μας στὸ Ἡράκλειο Ἰωάννης Μπαρουξάκης στὰς 29 Αὐγούστου τοῦ 1866 :

«...Ὡς νὰ μὴ ἦρκει ὁ φανατισμὸς καὶ τὸ ἀμείλικτον πάθος τῶν ἐγκλωρίων Ὀθωμανῶν κατὰ τῶν χριστιανῶν, ἀνεφάνησαν πρὸ τινῶν ἡμερῶν καὶ τινες ρακένδυτοι, ρυπαροὶ καὶ ἄθλιοι ρητοροδιδάσκαλοι τοῦ Κοραίου, οἵτινες, κρατοῦντες ἕκαστος ἀνὰ χεῖρας ἓνα πέλεκυν καὶ δημηγοροῦντες ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ εἰς τὰ προαύλια τῶν τζαμιῶν, προεκάλουν τὴν ἀφοσίωσιν τοῦ ὄχλου ὑπὲρ τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐνέπνεον τὸ πάθος καὶ τὸ μῖσος κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ἐκτοτε τὸ πλῆθος τῶν ἀτάκτων χωρικῶν, τὸ ὁποῖον νικᾷ ἀείποτε ὁ ἄδολος φανατισμὸς, ἤρχισε νὰ φαίνεται ὀργίλον. . . Μόλις τὸ φῶς τῆς ἡμέρας ἐχαιρέτισεν τὴν 23ην, καὶ ὡς βροντώδης κεραυνὸς ἠκούσθη πανταχόθεν ἡ φωνή: «Εἰς τὰ ὄπλα!». Ἐτρεχον οἱ πιστοὶ τοῦ Κοραίου ἄνω καὶ κάτω τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως, ἔφιπποι, μὲ τὰ ὄπλα ἀνὰ χεῖρας, καὶ πλῆθος ἄπειρον εἰς τὸ Διοικητήριον ζητοῦν ὄπλα καὶ πυρίτιδα. Ἀνοιχθείσης τῆς ὀπλοθήκης ἐλάμβανον τοιαῦτα, καὶ συλλήβδην ἔτρεχον ἐκτὸς τοῦ φρουρίου. Τότε, δὴ, τότε! Φόβος καὶ τρόμος κατέλαβε τοὺς ἐναπομείναντας εὐαριθμούς χριστιανούς οἵτινες, ἀσκεπεῖς καὶ ἀνυπόδητοι, ἔτρεχον νὰ σωθῶσι εἰς τὰ προξενεῖα καὶ τὴν Μητρόπολιν. . . Εἰς τὰ πέριξ πλησιόχωρα εὐρόντες γέροντας καὶ ἀσθενεῖς, ἔχοντας ἡλικίαν 65-80 ἐτῶν, τοὺς ἔσφαξαν ἐν γένει. . . Λέγω ὅτι τοὺς ἔσφαξαν, καθότι οἱ βάνδαλοι δὲν ἐπαροκοῦνται εἰς τὴν θανατηφόρον σφαῖραν τῶν ὄπλων των ἀλλά, μετὰ τὸν φόνον, δι' ἐγχειριδίου σφάζουν τὸν λαιμὸν τοῦ φρονηθέντος. . .».

* * *

Οἱ Κρητικοὶ ἐπαναστάται, χωρὶς Γενικὸν Ἀρχηγόν, χωρὶς ἐπιμελητεία, πολεμοῦν ἠρωϊκά, ἀποτραβιοῦνται στὰ βουνά, ξανακατεβαίνουν στὰ πεδινά, προσβάλλουν τὶς ὀπισθοφυλακὰς τοῦ ἐχθροῦ τους. Ἀλλὰ οἱ στερήσεις, μάλιστα ὅσο ἔρχεται ὁ χειμῶνας τοῦ 1866 — ὁ πρῶτος τῆς Ἐπαναστάσεως — εἶναι ἀβάσταχτες.

Και ἡ ἐνίσχυση ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι σταγὼν ἐν τῷ ὠκεανῷ. Ὁ Πρόξενός μας Σακκόπουλος γράφει στὴν Κυβέρνηση στὰς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ 1866 :

« . . . » Ἄν καὶ οἱ ἐπαναστάται καλῶς βαίνουνσι εἰς τὰ στρατιωτικὰ ἔργα, ὑποφέρουσι ὁμως ἀπὸ ἔλλειψιν τροφίμων, αἱ δὲ δυστυχεῖς οἰκογένειαι των, περιπλανώμεναι εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰ σπήλαια, ὑποφέρουσι μεγάλως ἀπὸ τὴν πείναν καὶ τὸ ψῆχος. Ἦρχισαν ἀποθνήσκοντες ἤδη γέροντες, παῖδες καὶ γυναῖκες ἀπὸ τὰς κακουχίας καὶ τὰς στερησεις. Ὅ,τι ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς δὲν θὰ κατορθώσῃ διὰ τῶν ὀπλων, θέλει τὸ κατορθώσῃ διὰ τῶν στοιχείων, καὶ τῆς πείνης . . . Πέμψατε κανὲν φορτίον μὲ ἄλευρον, ἢ δίκυρον, καὶ μὲ δέρματα, ταχέως, διότι ἄλλως τὰ πάντα ταχέως ματαιοῦνται . . . ».

Ἐκ τῶν ὄρη τοῦ Ἀμαρίου οἱ πληρεξούσιοι τοῦ τμήματος Ἡρακλείου στέλλον ὁμοίως στὰς 30 Σεπτεμβρίου τοῦ 1866 πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους τῶν Σεβαστῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων, καὶ ἰδίως τοὺς τῶν τριῶν προστατίδων, ἀπεγνωσμένες ἐκκλήσεις. Γράφουν :

« . . . » Ἄπαν τὸ ἄοπλον πλῆθος τῶν ἀσθενῶν καὶ εἰς τὸ ὑπαιθρον ἐκτεθειμένων δυστυχῶν γυναικοπαίδων τῶν ἐπαρχιῶν μας, καταδιωχθὲν αἰφνιδίως ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, κατέφυγεν εἰς τὰ ὄρη τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου, ἀφοῦ εἶδε πυρπολούμενα τὰ χωρία του, βεβηλωμένα τὰ θυσιαστήριά του, κατεσφαγμένας τὰς πλειοτέρας συζύγους, καὶ διχοτομημένα τὰ ἀθῶα βρέφη καὶ νήπια, διεσχισμένας τὰς ἐγκύους καὶ τὰ ἔμβρυα, διὰ μαχαίρας διαπερῶμενα καὶ σπαράττοντα. Εἰς ἐν μόνον ἀλώνιον τοῦ χωρίου Κρουσῶνος, εἰς Μαλεβύζιον, εὐρίσκονται ἑκατὸν εἴκοσι ἀποκεφαλισμένα παιδιὰ. Ἐν συνόλῳ ὅλα τὰ χωρία, μὲ τοὺς καρπούς μας, τὰ ἐνδύματά μας καὶ ὅλην τὴν ὑπαρξίν μας κατέκαυσαν ἀπανθρώπως. Σπεύσατε λοιπὸν, Κύριοι, εἰς βοήθειαν ἡμῶν. Δὲν ἔχομεν ποῦ νὰ καταφύγωμεν, εἰ μὴ νὰ δράμωμεν ὑπὸ τὰ κύματα τῆς θαλάσσης. Διὰ τὴν πίστιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸν ὁποῖον λατρεύετε, ἐν ὀνόματι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τὰς ὁποίας ἀντιπροσωπεύετε, σπεύσατε πρὸς βοήθειαν τῶν ἐν πασιφανεῖ ἀπωλείᾳ καὶ καταστροφῇ δυστυχῶν γυναικοπαίδων μας, καὶ μὴ ἀνεχθῆτε ἐπὶ πλέον τὴν ἀπώλειαν τοσούτων χριστιανικῶν ψυχῶν . . . ».

Μάταιες ἐκκλήσεις. Οἱ Κρητικοὶ ἔπρεπε νὰ πολεμήσουν σχεδὸν μόνοι. Στὰς 8 Νοεμβρίου τοῦ 1866 ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ἀφοῦ χτύπησε τὶς σπουδαιότερες ἐστίες τῆς ἐπαναστάσεως στὰ Χανιώτικα καὶ στὰ Ρεθεμνιώτικα, καὶ ἀφοῦ νίκησε τὸν Ζυμβρακάκη στὸ Βαφὲ τοῦ Ἀποκόρωνα, ἔφθασε ἐμπρὸς στὸ Ἀρκάδι, στὸ ὄροπέδιο τῶν ἀσπηρῶν κρητικῶν βουνῶν, καὶ τὸ ἔξωσε. Εἶχε μαζί του περίπου 15.000 ἄνδρες καὶ τριάντα κανόνια.

Ἄρχισε ἡ ὥρα τῆς θυσίας.

Καθηγούμενος τῆς I. Μονῆς Ἀρκαδίου ἦταν τότε ὁ Χατζῆ Γαβριήλ Μαρινάκης. Τὸν περιγράφει ἕνας σύγχρονός του :

«Ἦτο γίγας, ὡς ἦτο καὶ ἡ μεγάλη καρδιά του. Ἦτο ὀλίγον μελάγχρους, καὶ ἔφερε μαύρην, πυκνὴν καὶ μακρὰν γενειάδα. . . . Ὅτε εὔρε τὸν ἔνδοξον ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος θάνατον δὲν εἶχε οὔτε μίαν λευκὴν τρίχα. Ἦτο τεσσαρακοντούτης. Καίτοι ἦτο πελώριος καὶ εἶχεν ἀδρὰ χαρακτηριστικά, ἦτο γλυκός, ὠραῖος καὶ ἐπιβλητικός. Εἶχε φωνὴν βροντώδη καὶ μελωδικήν, ὅταν δὲ ἔψαλλεν εἶτε ἀνεγίνωσκεν ἐν τῷ ναῷ ἐπληροῦτο οὗτος ἀπὸ τὴν φωνὴν του :

«Ἐξηρεύετο ἡ καρδιά μου λόγον ἀγαθόν, λέγω ἐγὼ τὰ ἔργα μου τῷ βασιλεῖ, ἡ γλῶσσα μου κάλαμος γραμματέως ὀξυγράφου».

Στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρκαδίου, ὅταν ἔφθασε στίς πύλες του ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ἦταν κλεισμένοι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς του : ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Ρεθύμνου, γύρω στὰ 600 γυναικόπαιδα, καὶ ὡς τριακόσοι Κρητικοὶ ἐπαναστάται. Κοντὰ χίλιες ψυχές.

Λίγες ἡμέρες πρὶν ἐκστρατεύσῃ γιὰ τὸ Ἀρκάδι ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, τὸν Ὀκτώβριον 1866, εἶχε πάει στὸ μοναστήρι ὁ συνταγματάρχης Κορωνάιος, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τμήματος Ρεθύμνης. Ἦθελε νὰ ἐξετάσῃ ἂν μποροῦσε νὰ βαστάξῃ τὸ Ἀρκάδι σὲ μιὰ τουρκικὴ ἐπίθεση. Ἀφοῦ ἐξήτασε τὸ μέρος ἐκάλεσε σὲ Συμβούλιο τὸν Ἡγούμενον Γαβριήλ, τοὺς ὄπλαρχηγούς, καὶ τὴν Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ. Ἐλαβε μέρος στὸ Συμβούλιο ἐκεῖνο καὶ ἡ Χαρίκλεια Δασκαλάκη, πὸν ἔμελλε νὰ γίνῃ σὲ λίγες μέρες ἡ ψυχὴ τῆς ἀμύνης τοῦ μοναστηριοῦ καὶ μία ἀπὸ τίς Ἑλληνίδες ἠρωίδες τῆς ἐλευθερίας.

Ἄς προσέξουμε τὸ διάλογο, τίς δύο θέσεις, πὸν ἡ μία ἀντιμετρήθηκε μὲ τὴν ἄλλη σ' αὐτὸ τὸ Συμβούλιο. Ἀπὸ ἐκεῖ προβάλλει τὸ ἠθικὸ νόημα τῆς θυσίας. Ἐπιβεβαιώνει τὴν ἑλληνικὴ διάρκεια, τὴ συνέχεια τῆς ἱστορικῆς μνήμης τοῦ ἔθνους. Ἐπιβεβαιώνει τὴ στάση τοῦ Γένους σὲ κάθε ὥρα κρίσεως, κάθε φορὰ πὸν πρέπει νὰ πῆ τὸ μεγάλο ναι ἢ τὸ μεγάλο ὄχι.

Διασώθηκε αὐτὸς ὁ διάλογος ἀπὸ μιὰ ἀφήγησιν, στὸν γιό του, ἑνὸς ὄπλαρχηγοῦ, πὸν ἔλαβε μέρος σ' ἐκεῖνο τὸ πολεμικὸ Συμβούλιο τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου.

Ἀφηγήθη ὁ ὄπλαρχηγός :

«Ὁ συνταγματάρχης Κορωνάιος δὲν ἤθελε νὰ παραδεχθῆ ὅτι τὸ Ἀρκάδι ἦταν ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ κέντρον ἐπαναστάσεως καὶ γιὰ ἀντίσταση κατὰ τῶν Τούρκων, ἐπειδὴ τὰ τείχη του δὲν ἦσαν στερεά, καὶ οἱ Τούρκοι ἦταν καλὰ ὀπλισμένοι καὶ περισσότεροι ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ἐπαναστάτας. Ὅταν, λοιπόν, ἐφθάσαμεν στὸ μοναστήρι ἐκεῖνῃ τῇ νύχτῃ, ὥρα δεῖπνου, μαζευτήκαμε στὸ Γουμενικὸ καὶ ὁ

ἀρχηγὸς Κορωναῖος, ἅμα ἤκουσε διάφορες γνώμες πὸν εἶπαμε ὄλοι, καθὼς καὶ τοῦ Ἑγουμένου Γαβριήλ, ἔδωσε συμβουλὲς μὲ αὐτὰ τὰ λόγια.

Εἶπε :

«Γιὰ νὰ ὑποστηριχθῇ τὸ Ἀρκάδι πρέπει νὰ διώξετε, πρῶτα-πρῶτα, τὰ γυναικόπαιδα. Δεύτερον, νὰ χαλάσετε τοὺς στάβλους καὶ τὸν μύλον, ὡς καὶ τὰς πρὸ τῆς Μονῆς τάφρους. Τρίτον, νὰ βάλετε γύρω-γύρω, ἀπέξω ἀπ' τὸ μοναστήρι, τὰ φρασκιά τὶς μέλισσες εἰς ἀπόστασιν. Τέταρτον, νὰ ἀνοίξετε λαγούμια γύρω-γύρω ἀπὸ τὰ τείχη, καὶ οἱ πόρτες νὰ φραχτοῦνε μὲ χῶμα.

Σᾶς ἐξηγῶ γιὰ ποῖο λόγο πρέπει αὐτὰ νὰ γενοῦνε :

Τὰ γυναικόπαιδα θὰ ἀφήσουν πολὺν τόπο ἐλεύθερο, καὶ θὰ λείπουν καὶ τὰ κλάματα πὸν λιγοστεύουνε τὸ θάρος. Οἱ στάβλοι, ὡς εἶναι, φοβερίζουνε πλεῖα τὸ μοναστήρι παρὰ τὸν Τοῦρκο. Ἄμα γκρεμισθοῦνε, θὰ γίνωνν μετερίζια εἰς κατάλληλα σημεῖα δικὰ μας ἀπέξω ἀπ' τὸ μοναστήρι, ἐνῶ, ἂν μείνουνε, θὰ τοὺς πιάσῃ ὁ Τοῦρκος καὶ θὰ κτυπᾷ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ ἀσφάλειαν.

Οἱ μέλισσες πάλι εἶναι δεύτερο μετερίζι. Θὰ κάμουν καταστροφή καὶ αὐτές, ὅταν θὰ ἔρχεται ἡ ὥρα τοὺς νὰ σποῦνε τὰ φρασκιά, καὶ ἔτσι θὰ ἐμποδίζουνε τὸν Τοῦρκο, ὥσπου νὰ φθάσουνε ἐπικουρίες. Τὰ δὲ λαγούμια, ὅταν βρεθοῦμε στὴν ἀνάγκην, θὰ ἀφήσουμε τὸν Τοῦρκο νὰ σιμώσῃ καὶ θὰ τὰ τινάξωμεν . . .».

«Ὁ Ἑγούμενος ὅμως — συνεχίζει ὁ ἀυτόπτης μάρτυς ἐκείνου τοῦ πολεμικοῦ Συμβουλίου — μὴδὲ τὰ γυναικόπαιδα ἤθελε νὰ διώξῃ καὶ νὰ τὰ ἀφήσῃ εἰς τὸ δρόμο, μὴδὲ τοὺς στάβλους ἤθελε νὰ γκρεμίσῃ.» Ἦτανε καλὸ παλληκάρι, ἀλλὰ ἀγύριστος σ' ὅ,τι ἔκοβε τὸ κεφάλι του. Ἐθεωροῦσεν ὅτι δὲν ἦταν θρησκευτικὸ νὰ διώξῃ ἀπ' τὸ μοναστήρι φτωχοὺς καὶ ἀπροστάτευτους».

Ὁ Κορωναῖος τότε ἐδήλωσε ὅτι δὲν θὰ ἔμενε στὸ Μοναστήρι γιατί, καθὼς εἶπε, «ἤλθε μὲν νὰ θυσιασθῇ διὰ τὴν πατρίδα, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ πιαστῇ ἐκεῖ μέσα».

Ἔτσι ἔγινε, καὶ τὸ μοναστήρι ἀπεφάσισε νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ θυσιασθῇ, παρὰ νὰ παραδοθῇ. Ἡ λογικὴ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πολέμου, ἡ λογικὴ τῶν ἀριθμῶν, δὲν γινόταν νὰ κατισχύσῃ στὸ φρόνημα καὶ στὸ ἦθος πὸν ὑπαγόρευε τὴν ἀντίστασιν καὶ τὴ θυσία. Μόνοι τοὺς, χωρὶς κανέναν καταναγκασμό, ὁ Καθηγούμενος Γαβριήλ, οἱ καλόγεροί του, οἱ ἐπαναστάται καὶ τὰ γυναικόπαιδά τοὺς, ξέροντας τὸν κίνδυνον, ἀποφασίζον νὰ κλειστοῦνε στὸ μοναστήρι, νὰ τὸ ὑπερασπίσουνε καὶ νὰ πεθάνουν. Ὅλα τὰ σημάδια τοῦ οὐρανοῦ, ὅλα τὰ «κακὰ παρατηρήματα» — καθὼς λένε στὴν Κρήτη — τὸ μνηοῦσαν πὸς θὰ πεθάνουν. Μιὰ νύχτα χιλιάδες ἄστρα ἄρχισαν νὰ χύνωνται πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἀρκαδιοῦ. Ὁ οὐρανὸς ἦταν ὄλος σὰν μιὰ φωτιά. Ὁ τότε διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν, ὁ Ἰούλιος Σμίτ, περιέγραψε τὸ φαινόμενο τῶν διαττόντων ἐκείνου τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1866 μὲ ἀκριβεία ἐπιστημονικὴ :

« . . . Τοῦ οὐρανοῦ ἄλλως καθαροῦ ὄντος, — ἔγραφε — ἀπὸ μὲν τῆς ἡμέρας ἐσπερινῆς ὥρας μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἐσπᾶνίζον οἱ ἀκοντισμοὶ ἀστέρων· μετὰ ταῦτα ὁμως τοσοῦτον ἠῤῥῆξεν ἢ πληθύνει, ὥστε δύσκολος ἦτο ἡ ἀρίθμησης, καὶ δὲν προέφθανέν τις νὰ βλέπῃ πάντας, ἀποσπωμένης συχνότατα τῆς προσοχῆς ὑπὸ τῶν συναναφαινομένων λαμπροτάτων πυρίνων σφαιρῶν . . . Μία τῶν σφαιρῶν αὐτῶν κατεφώτισε καὶ γῆν καὶ θάλασσαν, καὶ κατέλιπεν ὀπισθεν αὐτῆς κόμην φωτεινὴν, χρώματος ἐρυθροκιτρινοῦ, ἣτις ἐπὶ ὥραν ὄλην ἔμεινεν ὄρατὴ ὡς παράδοξον σχῆμα νεφέλης».

Οἱ καλόγεροι τοῦ Ἀρκαδιοῦ εἶδαν ἔντρομοὶ τὸν οὐρανόν, καὶ ὁ Ἡγούμενος Γαβριὴλ εἶπε :

« Ἀδελφοί μου, αὐτὸ εἶναι σημάδι δικό μας, καὶ θὰ καταστραφοῦμε».

Οἱ βοσκοὶ διάβαζαν τὰ κακὰ σημάδια στὶς πλάτες τῶν σφαγμένων ζώων. Δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία. Ἡ μυστικὴ φωνὴ εἰδοποιούσε τὸ Ἀρκάδι πὼς ἡ μεγάλη ὥρα ἐρχόταν. Καὶ ἐκεῖνοι, οἱ μελλοθάνατοι, τὴν δέχονταν ὄρθιοι, ὑπακούοντας σὲ ἄλλες φωνές, μακρινές, ποὺ χάνονταν στοὺς αἰῶνες, ἢ ποὺ παρέπεμπαν σὲ χρόνους δλότελα κοντινοῦς, στὸ ἦθος τοῦ 1821.

Ἄς θυμηθοῦμε καὶ ἄς παραλληλίσουμε τὴν ὥρα ποὺ τὸ Ἀρκάδι ἀποφασίζει νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ θυσιασθῇ, μὲ τὴν ὥρα τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ καὶ τῶν Ἑλλήνων στὴν Πελοπόννησο.

Εἶναι ἡ παραμονὴ τῆς μάχης τῶν Μύλων. Ὁ Ἰμπραήμ πασᾶς περνᾷ μὲ φωτιὰ καὶ μὲ σίδερο τὸ Μοριά. Ἀνοιχτὰ στὸ πέλαγος εἶναι ἀραγμένη ἡ φρεγάδα τοῦ Δεριγνύ. Γράφει στ' ἀπομνημονεύματά του ὁ στρατηγὸς Μακρογιάννης, καὶ ὁ ἀπλοϊκὸς του λόγος δένεται μὲ τὶς μεγάλες ὥρες τῆς ἱστορίας μας. Λέει γιὰ τοὺς συμπολεμιστὰς του :

« . . . Ἀρχισαν νὰ στοχάζωνται καὶ νὰ φκειάνῃ ὁ καθεὶς τὸ πόστο του, ὅτι ἐκεῖ θὰ πεθάνῃ. Ἐκατῆζα νὰ φάγω ψωμί. Ἐρθαν τέσσεροι ἀξιωματικοὶ Γάλλοι, μὲ ἀνθρώπους ἀπ' τὴ φρεγάδα, νὰ πάρουνε μέσα τὶς τουλοῦμπες καὶ τ' ἄλλα τοὺς τὰ πράματα, νὰ μὴν χαθοῦνε, ὅπου θ' ἀνοιγε ὁ πόλεμος. Κράτησα τοὺς ἀξιωματικούς καὶ φάγαμεν μαζί. Μοῦ λένε : «Εἶστε πολλὰ ὀλίγοι, καὶ αὐτοῖνοι πολλοί, οἱ Τοῦρκοι, καὶ ταχτικοί. Κι αὐτήνῃ ἡ θέσῃ εἶναι ἀδύνατη. Ἐχει καὶ κανόνια ὁ Μπραῖμης, καὶ δὲν θὰ βαστάξετε». Τοὺς λέγω : «Ὅταν σηκώσαμεν τὴν σημαία ἐναντίον τῆς τυραννίας ξέραμεν ὅτι εἶναι πολλοὶ αὐτοῖνοι, καὶ μαθητικοί, κι ἔχουν καὶ κανόνια κι ὅλα τὰ μέσα. Ἐμεῖς ἀπ' ὅλα εἴμαστε ἀδύνατοι. Ὁμως ὁ Θεὸς φυλάγει καὶ τοὺς ἀδύνατους. Κι ἂν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διὰ τὴν πατρίδα μας, διὰ τὴν θρησκείαν μας, καὶ πολεμοῦμεν ὅσο ἡμποροῦμεν ἐναντίον τῆς τυραννίας. Κι ὁ Θεὸς βοηθός. Αὐτὸς ὁ θάνατος εἶναι γλυκός, ὅτι κανένας δὲν θὰ γένη ἀθάνατος. Κι ὅταν ὁ χάρος θὰ ρθῇ νὰ μᾶς πάρῃ, ὅταν θέλῃ, ἄρρωστους καὶ δυστυχεῖς, καλύ-

τερα σήμερα να πεθάνωμεν». Με φίλησε ένας ἀπ' αὐτούς, τὸν φίλησα κι ἐγώ. «Υστερα φύγαν».

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια στάση ἀντίκρου στὸ μέγεθος καὶ στὸν ὄγκο, ἀντίκρου στὸ χρέος, ὅπως τὸ ὑπαγορεύει ἡ κληρονομημένη μνήμη τοῦ Γένους, στὸν Καθηγούμενο Γαβριήλ καὶ στοὺς μελλοθανάτους του.

Οἱ Τοῦρκοι ἔξωσαν τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀρκαδιοῦ στὰς 8 Νοεμβρίου τοῦ 1866. Τὰ χαράματα τῆς μέρας ἐκείνης οἱ ἔγκλειστοι παρακολουθοῦσαν τὴ θεία λειτουργία, ὅταν εἰδοποιήθηκαν πὼς μαύρισε ὁ τόπος γύρω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό. Ὁ Ἡγούμενος σήκωσε τὰ χέρια του στὸν οὐρανὸ, εἶπε :

«Παιδιά μου, ἀδελφοί μου, γλυκύτερος καὶ δικαιοῦτερος θάνατος δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὸ νὰ ἀποθάνῃ κανεὶς διὰ τὴν πίστιν καὶ διὰ τὴν πατρίδα. Παιδιά μου, τὸ Ἐδαγγέλιον λέγει ὅτι θάνατος δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ μετάβασις εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἄς πολεμήσωμεν ἡρωϊκά, καὶ ἄς πᾶμε εἰς τὸν πλάστην μας μὲ τὸ μέτωπον καθαρὸν».

Τὸ λάβαρο τῆς Μονῆς κυμάτιζε πάνω στὴ δυτικὴ πύλη. Καὶ ἡ πολεμικὴ σημαία τοῦ ἀρχηγοῦ Δασκαλάκη στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ τείχους. Ὁ Σουλεϊμὰν βέης, πὺν διηύθυνε τὴ μάχη, ἔβαλε κήρυκα πὺν φώναξε στοὺς πολιορκημένους ἑλληνικά :

«Θὰ παραδοθῆτε ἢ θὰ πολεμήσετε ;»

«Θὰ πολεμήσωμε !» ἀποκρίθηκε ὁ Ἡγούμενος.

Οἱ ἄνδρες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐθελοντὴ ἀνθυπολοχαγὸ Ἰωάννη Δασκαλάκη, ἄρχισαν τὸν πόλεμο, οἱ γυναῖκες πὺν εἶχαν παιδιὰ κλειστῆκαν στὰ κελλιά, ἐνῶ οἱ νέες βοηθοῦσαν τοὺς πολεμιστάς, κουβαλώντας τοὺς βόλια καὶ νερό. Ὁλητὴ μέρα κρατοῦσε τὸ Ἀρκάδι. Οἱ Τοῦρκοι ἔστειλαν καὶ ἔφεραν ἀπ' τὸ Ρέθυμνο καὶ ἄλλες δυνάμεις, καὶ ἄλλα κανόνια, καὶ τὸ χτυποῦσαν.

Ἡ νύχτα, ἡ προτεραία τῆς θυσίας, ἔδειξε πὼς ἡ ὥρα πλησίαζε. Στὸ κελλί τοῦ Ἡγουμένου συγκεντρώθηκαν οἱ ὄπλαρχηγοί, οἱ καλόγεροι. Εἶπαν ὁ καθένας τὴ γνώμη του, μεῖναν στὴ μεγάλη, στὴν πρώτη ἀπόφασις : νὰ πολεμήσουν ὡς τὸ τέλος καὶ νὰ θυσιασθοῦν. Ὁ Ἡγούμενος Γαβριήλ ἔγραψε τὸ τελευταῖο μῆνυμά του, ἓνα κείμενο σπαρακτικόν :

«Γενναϊότατε Ἀρχηγὲ Π. Κορωναῖε, προφθάσατε μίαν ὥραν ταχύτερον, διότι μᾶς ἔκλεισε καὶ τακτικὸς καὶ ἄτακτος στρατὸς πολὺς. Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Ἀρκαδίου, τὴν 8ην Νοεμβρίου 1866. Καθηγούμενος Γαβριήλ. Ἐν βίᾳ μεγίστῃ».

Κατέβασαν μέσα στὴ νύχτα ἀπ' τὸ παράθυρο μαντατοφόρο, νὰ περάσῃ ἀπ' τίς γραμμὰς τῶν Τούρκων νὰ πάῃ τὸ μῆνυμα στὸν ἀρχηγὸν Κορωναῖον. Ὑστερα ὁ Ἡγούμενος χτύπησε τὴν καμπάνα τῆς ἐκκλησιᾶς, οἱ πολιορκημένοι μαζευτήκανε κάτω ἀπ' τὸ θόλο τοῦ ναοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὁ Ἡγού-

μενος Γαβριήλ διάβασε τὴν ἀκολουθία, μετὰλαβε τοὺς πιστούς, ὁ ἕνας μελλοθάνατος φιλοῦσε τὸν ἄλλον καὶ γύρευε συγχώρηση. Ὁ Ἡγούμενος στάθηκε στὴν Ὁραία Πύλη, εἶπε στοὺς χριστιανούς τοὺς τελευταίους λόγους του γιὰ τὸ Γένος καὶ τὴν ἐλευθερία :

« Ἀδελφοί, ὁ ἄνθρωπος ἄνθος ἐν τῇ γῆ, καὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ».

Τὴν ἄλλη μέρα τὸ μεγάλο κανόνι τῶν Τούρκων, ἡ «μπομπάρδα κουτσα-χείλα», τσάκισε τὴ δυτικὴ πύλη τοῦ μοναστηριοῦ. Οἱ Τούρκοι ξεχύθηκαν μέσα, ἔγινε πόλεμος σῶμα μὲ σῶμα, πρῶτος μέσ' στοὺς σκοτωμένους, μαχόμενος, ἔπεσε ὁ Ἡγούμενος Γαβριήλ. Τὰ γυναικόπαιδα εἶχανε μαζευτῆ στὴν μπαρουταποθήκη. Ἐνα μικρὸ κορίτσι γύριζε στὰ κελλιά ἀπ' τὴ νύχτα καὶ ρωτοῦσε : « Ποιὸς θέλει νάρθη στὸ λαγούμι νὰ καῖ ; » Ὅταν φάνηκαν οἱ Τούρκοι νὰ πατοῦν τὸ μοναστήρι, ὁ Κωνσταντῆς ὁ Γιαμπουδάκης ἀπὸ τὸ Ἄδελε φώναξε : « Ὅποιος θέλει τὴν τιμὴ καὶ τὴν ὑπόληψή του νάρθη νὰ καοῦμε μαζί ». Μπήκε στὴν μπαρουταποθήκη, ὅπου ἦταν στιβαγμένα τὰ γυναικόπαιδα, ἔγινε σιωπὴ θανάτου, ἔκαμε τὸ σταυρὸ του, τρέβηξε τὴν πιστόλα του ἀπάνω στὰ παροῦτια.

Καὶ ὅλα ἔγιναν στὸ Ἀρκάδι, στὸ ἀσπηρὸ τοπίο τῶν Κρητικῶν βουνῶν, ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη, ἔγιναν αἶμα καὶ αἰωνιότητα.

* * *

Ἄνεφερε λίγες μέρες ἀργότερα, στὰς 28 Νοεμβρίου τοῦ 1866, ἐμπιστευτικῶς, ὁ Ἑλλην Πρόξενος στὰ Χανιά πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Ἐπαμειώνδαν Δεληγιώργην. Εἶναι ἡ πλέον ἐπίσημος μαρτυρία τοῦ συμβάντος :

« Ἐδρυσκόμεθα εἰσέτι ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐντυπώσεων ἃς μᾶς ἀφῆκε τὸ ἐν τῇ Μονῇ Ἀρκαδίου αἱματηρὸν δρᾶμα, τὸ ὁποῖον, ὅσον μανθάνομεν τὰς φορικτὰς λεπτομερείας του, τόσον καθίσταται ἐκπληκτικώτερον.

Δὲν ἦσαν 450 τὰ ἐν τῇ μονῇ θύματα, ὡς ἔλαβον τὴν τιμὴν ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐκθέσει μου ν' ἀναφέρω ὑμῖν, ἀλλὰ 966, ἐξ ὧν 325 ἄνδρες, τὰ δὲ λοιπὰ γυναῖκες, παῖδες καὶ βρέφη. Ἐκ δὲ τῶν 325 ἀνδρῶν, 250 μόνον ἱκανοὶ νὰ φέρωσιν ὄπλα, οἱ δὲ λοιποὶ ἦσαν γέροντες ἢ ἀσθενεῖς. Ἐκ τοῦ μεγάλου τούτου ἀριθμοῦ δὲν ἐσώθησαν εἰμὴ 33 ἄνδρες καὶ 61 γυναῖκες καὶ παῖδες, οἵτινες ρακένδυτοι, καὶ καταπληγωμένοι τὸ πλεῖστον, μετήχθησαν εἰς Ρέθυμνον. Ἡ θῆα τῶν ὄντων τούτων εἶναι, λέγουν, οἰκτρὰ. Ἐσώθησαν μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ ἄλλα τινὰ ἄτομα ἐκ τῶν ἐν τῇ Μονῇ, πλὴν ταῦτα, ἀδυνατοῦντα νὰ ἐξακολουθῶσι τὴν εἰς Ρέθυμνον τετράωρον ὁδοπορίαν, εἴτε ἕνεκα πληγῶν εἴτε ἕνεκα ἄλλων σωματικῶν λόγων, ἐφονεύοντο ἀνηλεῶς καθ' ὁδόν.

Οἱ 250 ἐκεῖνοι ἄνδρεῖοι — συνεχίζει ὁ Πρόξενός μας — ἐπολέμησαν ἡρωϊκῶ-
τατα, ἐπενεγκόντες μεγάλην βλάβην εἰς τὸν ἐχθρὸν κατὰ τὴν διήμερον πολιορκίαν. Καὶ αὐτοὶ οἱ Τούρκοι θαυμάζουσι τὴν ἀνδρείαν των. Τρεῖς ἐφόδους ἐχθροῦ πολυα-

ρίθμον ἀπόθησαν. Μετὰ δὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς πυριτιδαποθήκης, 28 ἄνδρες, ἐδρισκόμενοι ἐν τῷ εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρὰν κειμένῳ ἐστιατορίῳ τῆς Μονῆς, καρτερικώτατα ἐξηκολούθουν ἐπὶ πολλὰς ὥρας νὰ μάχωνται κατὰ τῶν ἐν τῇ ἀλλῇ ἐξορμησάντων Τούρκων, καὶ μέγαν ἀριθμὸν ἐφόνευσαν. Ἐξαντληθέντων ὁμως τῶν πολεμοφοδίων των, προσεφέρθησαν νὰ παραδοθῶσιν, ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦ νὰ μὴ κακοποιηθῶσιν. Οἱ Τούρκοι τοῖς ἔδωσαν ὑπόσχεσιν τοιαύτην, ὀρκισθέντες εἰς τὸν Μωάμεθ καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Σουλτάνου. Ἄλλ' ἀφοῦ παρέλαβον τὰ ὄπλα των, λησμονήσαντες καὶ ὄρκους καὶ ὑπόσχέσεις, τοὺς ἔσφαξαν ὅλους.

Ἐκ τῶν πολεμιστῶν δεκαεὶς περίπου ἦσαν ἐθελονταὶ ἔξωθεν ἐλθόντες. Ἐξ αὐτῶν ἐσώθησαν ἕξ, ἀλλ' ὁ Μουσταφᾶς, ἀφοῦ τοὺς ἐξήτασε, διέταξε, λέγων, καὶ τοὺς ἀπεκεφάλισαν ἐνώπιόν του. Τὰ πτώματα τῶν χριστιανῶν μένον ἐν τῇ Μονῇ, ἄταφα, τὰ δὲ τῶν Τούρκων ἐτάφησαν ἐντὸς δεξαμενῶν καὶ μεγάλων λάκκων οὓς ἠρέφωσαν, ἀντὶ δὲ σανίδων πρὸς σκέπασμα τῶν τάφων τούτων μετεχειρίσθησαν τὰς ἱερὰς εἰκόνας. Ἀδύνατον εἶναι νὰ προσεγγίσῃ τις σήμερον τὰ περίξ τῆς Μονῆς, ἕνεκα τῆς πνιγηρᾶς ἀποφορᾶς ἣτις ἐκτείνεται εἰς μεγάλην ἀπόστασιν».

Μεγαλειότατε,

Ἡ ὄσπαιτη ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου ἴσως νὰ εἶναι αὐτή: ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ θανάτου. Καὶ οἱ μικροὶ λαοί, ὅπως ὁ δικός μας, γράφουν τὶς λαμπερὲς σελίδες τῆς ἱστορίας τους κυρίως μὲ τὸν τρόπο πὸ ἀποφασίζουσι, στὴν ὥρα τῆς κρίσεως, νὰ μὴν ἐνδώσουσι, καὶ νὰ πεθάνουσι.

Τὸ Ἀρκάδι ἔγινε ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη, σὲ ὅλες τὶς φιλελεύθερες συνειδήσεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, σάλπισμα ἐγερτηρίων. Ἐπιτροπὲς σχηματίζονταν γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴν ἀποστολὴ ἐράνων, ξένοι φιλέλληνες ξεκινούσαν νὰ πολεμήσουσι ὡς ἐθελονταὶ στὴν Κρήτη, οἱ ἐφημερίδες τῆς Εὐρώπης ἀφιέρωναν ἄρθρα καὶ ἐγκώμια στὸν ἡρωϊσμὸ καὶ στὴ θυσία τῶν πολιορκημένων τοῦ Ἀρκαδιοῦ. Ὁ Γαριβάλδης ἔγραφε μὲ τὴ μεσογειακὴ μεγαλοστομία του:

«Χαῖρε Ἑλλάς! Ἀδελφὴ τῆς Ἰταλίας ἐν μεγαλοφυῶι, ἐν δόξῃ, ἐν παθήμασι καὶ ἐν ἀπολυτρώσει... Χαίρετε ἀνδρεῖα τῆς Ἰδης τέκνα! Ἡ ψυχὴ μας ἀλγεῖ διὰ τὰ δεινοπαθήματα, καὶ ἡ καρδία μας πάλλει ἀπὸ χαρὰν εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν θριάμβων σας».

Καὶ ἡ μεγάλη φωνὴ τοῦ Victor Hugo, πὸ ὑψωνόταν ἀπὸ τὴν ἐξορία του γιὰ ὅλους τοὺς δυναστευομένους ὡς φωνὴ συνειδήσεως τῆς Εὐρώπης, ἔλεγε ἀμέσως μετὰ τὸ Ἀρκάδι:

«Μία κραυγὴ ἔρχεται πρὸς ἐμὲ ἀπὸ τὰς Ἀθήνας. Μὲ καλεῖ ἡ πόλις τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Φωναὶ προφέρουσι τὸ ὄνομά μου. Τί εἶμαι ἐγὼ διὰ νὰ

ἀξιοθῶ αὐτὴν τὴν τιμὴν; Τίποτε. Ἕνας ἠττημένος. Καὶ ποῖοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀπευθύνονται εἰς ἐμέ; Εἶναι νικηταί. Ἡρωϊκοὶ Κρηῖτες, καταδυναστεύομενοι σήμερον, αὐριον θὰ εἴσθε νικηταί. Ἐγκαρτερήσατε! Ἡ ἀγωνιώδης διαμαρτύρησις εἶναι ἰσχύς. Ἦμπορεῖ νὰ ἠττηθῆτε. . . Ἀλλὰ τὸ δίκαιον εἶναι ἀκαταβύθιστον. Τὰ κύματα τῶν γεγονότων περνοῦν ὑπεράνω αὐτοῦ, ἀλλὰ αὐτὸ ἐπαναφαίνεται. Λαὲ τῆς Κρήτης, εἶσαι ψυχὴ. . .».

Στὴν ὑπερατλαντικὴν Βοστώνη ἢ φιλελληνικὴ φωνὴ τοῦ δόκτορος Σάμουελ Χάου — ποὺ εἶχε κατεβῆ στὴν Ἑλλάδα καὶ πολεμήσει καὶ στὰ 1821 — ἀκούσθηκε πάλι δυνατὴ γιὰ τὴν Κρήτη. Ὅχι μόνον ἡ φωνή. Ὁ δόκτωρ Χάου συνέστησε φιλελληνικὰς ἐπιτροπὰς, περιοδεύοντας τὴν Ἀμερικὴν, μάζεψε χρήματα, φώρτωσε ἓνα πλοῖο μὲ τρόφιμα καὶ μὲ ρουχισμό, καὶ κατέβηκε στὴν Ἑλλάδα νὰ τὰ μοιράσῃ στοὺς Κρηῖτες πρόσφυγες.

Ἡ καρδιὰ τῆς οἰκουμένης χτυποῦσε γιὰ τὸν ἀγῶνα καὶ τὸ μαρτύριο τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔφθανε. Ἡ πολιτικὴ τῶν περισσοτέρων χριστιανικῶν Δυνάμεων ἦταν ἀκόμη ἐναντίον τῆς ἐπεμβάσεώς των ὑπὲρ τῶν Κρητῶν. Γιὰ τὴν ἰσορροπία τῆς Μεσογείου ἦταν ἀκόμη ἀναγκαῖα ἡ διατήρησις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ ἡ Ἑλλάς, καθὼς εἶπαμε, ἦταν ἀνίσχυρη νὰ πολεμήσῃ μόνη καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Κρήτη.

Ἔτσι ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις θὰ κρατήσῃ δυὸ ἀκόμη χρόνια ὥσπου νὰ ξεψυχήσῃ, ἀφήνοντας ἄπειρα εἰλείπια καὶ πένθη.

Ἀλλὰ τὸ ἔργο ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν κίνησις τῆς ἱστορίας — ὅπως εἶναι ἀναγκαῖα τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ δράματος ποὺ προετοιμάζουν τὴν κάθαρση — αὐτὸ τὸ ἔργο εἶχε ἤδη συντελεσθῆ. Ἡ λεβεντιὰ τῆς Κρήτης, τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας, ἡ δόξα τοῦ Ἀρκαδιοῦ, ἐσύνθεσαν τὸ μνημεῖο τῆς θυσίας. Ὁ δεσμώτης λαὸς τοῦ μεγάλου νησιοῦ ἔγινε ὀφειλὴ καὶ τύψις τοῦ ἐλευθέρου κόσμου. Ἐλάχιστα χρόνια ἀργότερα — ποὺ εἶναι ἐλάχιστη στιγμὴ στὴν ἱστορία — ἡ Κρήτη θὰ ἐνωθῆ μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Σήμερα, ἑκατὸν ἀκριβῶς χρόνια ἀπὸ ἐκεῖνον τὸ Νοέμβριο τοῦ 1866 καὶ ἀπὸ ἐκεῖνη τὴν ἐπανάστασις ποὺ προετοίμασε τὴν Ἐνωσὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα, τὸ Ἔθνος εὐγνωμόνως ἐνθυμεῖται τὴν θυσία, τὸ αἷμα καὶ τὰ δάκρυα ποὺ ἐχρειάσθηκαν, ἐνθυμεῖται τοὺς μάρτυρας καὶ τοὺς ἥρωας, ἄνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιὰ. Ὑπερήτησαν ὅλοι τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὰ στοιχεῖα τῆς διαρκείας τῆς.

Εἶπε ὁ θαυμάσιος ποιητὴς τοῦ Ἰονίου :

«Θέλει ἀρετὴν καὶ τόλμην
ἢ ἐλευθερίαν».